

THE DEPICTION OF THE HUMAN PSYCHE AND INNER EXPERIENCES IN LITERATURE

Nabiyeva Saodat Khamidullayevna

Head teacher of the Academic Lyceum of the International Academy of Islamic Studies of Uzbekistan

Abstract: The depiction of the human psyche and inner experiences stands as one of the most profound achievements of literary art, offering an unparalleled window into the complexities of consciousness, emotion, motivation, and existential struggle. This article examines the evolution and techniques of psychological portrayal in literature, from classical introspection to modernist innovations in stream of consciousness and beyond. It explores how authors across cultures and epochs have rendered the invisible landscapes of the mind its contradictions, traumas, desires, and epiphanies transforming subjective experience into universal resonance. Particular attention is given to the contributions of Uzbek literature, where writers such as Abdulla Qodiriy and Cholpon have masterfully integrated national historical contexts with deep psychological realism, enriching global understandings of the inner self amid social upheaval. Through nuanced narrative strategies, literature not only mirrors psychological realities but actively shapes empathetic insight and philosophical inquiry into human nature. This study underscores the enduring significance of psychological depth in literary discourse as a vital bridge between individual interiority and collective human experience.

Keywords: human psyche, inner experiences, psychological realism, stream of consciousness, literary psychology, Uzbek literature, character interiority, modernism.

Inson psixikasi va ichki kechinmalarning adabiyotda tasvirlanishi

Nabiyeva Saodat Hamidullayevna

O‘zbekiston Xalqaro Islom ilmiy akademiyasi Akademik litseyining o‘qituvchisi

Annotatsiya: Inson psixikasi va ichki kechinmalarni tasvirlash adabiy san’atning eng chuqur yutuqlaridan biri bo‘lib, ong, his-tuyg‘u, motivatsiya va mavjudlik kurashining murakkabliklariga mislsiz oynadir. Ushbu maqola adabiyotdagi psixologik tasvirning evolyutsiyasi va usullarini klassik introspeksiya dan modernistik oqim ong va undan keyingi yondashuvlarga ko‘rib chiqadi. U turli madaniyat va davrlar mualliflari qanday qilib ongning ko‘rinmas manzaralarini — uning qarama-qarshiliklari, travmalari, xohishlari va ilhomlanishlarini — subyektiv tajribani universal rezonansga aylantirganini o‘rganadi. Ayniqsa, O‘zbek adabiyotining hissasi, masalan, Abdulla Qodiriy va Cho‘lpon kabi yozuvchilar milliy tarixiy kontekstlarni chuqur psixologik realizm bilan uyg‘unlashtirib, ijtimoiy o‘zgarishlar sharoitida ichki “men” haqidagi global tushunchalarni boyitganlari alohida e’tibor qaratiladi. Nuansli hikoya strategiyalari orqali adabiyot nafaqat psixologik haqiqatlarni aks ettiradi, balki empatiya va inson tabiatiga falsafiy qarashlarni shakllantirishda faol ishtirok etadi. Ushbu tadqiqot adabiy diskursda psixologik chuqurlikning doimiy ahamiyatini, shaxsiy ichki dunyo va umuminsoniy tajriba o‘rtasidagi muhim ko‘prik sifatida ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: inson psixikasi, ichki kechinmalar, psixologik realizm, oqim ong, adabiy psixologiya, o‘zbek adabiyoti, qahramonning ichki dunyosi, modernizm.

Inson psixikasining adabiyotdagi tasviri ongli mavjudot sifatida yashash nimani anglatishini doimiy tadqiq etishni ifodalaydi — bu ichki ziddiyatlar, oʻtkinchi hislar va chuqur emotsional oqimlar bilan toʻla. Qadimgi eposlardan tortib modernizmning parchalangan hikoyalarigacha yozuvchilar nafaqat tashqi harakatlarni, balki shaxsni belgilovchi fikr va tuygʻularning gʻalayonli daryolarini tasvirlashga intilganlar. Bu harakat oddiy xarakter yaratishdan oshib, xotira mexanizmlari, ongsizning soyasi, axloqiy dilemma ogʻirligi va shaxsiyatning nozik tuzilishiga kirib boradi. Shu orqali adabiyot ham psixologik laboratoriya, ham koʻzgu boʻlib, oʻquvchining oʻziga xos aytilmagan tajribalarini aks ettiradi va empirik fan yolgʻiz toʻliq ifodalay olmaydigan ong oʻlchovlarini yoritadi.

Bunday tasvirning ildizlari qadimiy va klassik anʼanalarda yotadi, unda qahramonlar taqdir, vazifa va ehtiros bilan kurashib, ichki iztiroblarni ochib berishadi. Biroq XIX asrda psixologik realizm asosiy kuchga aylandi, ayniqsa rus ustalari Fyodor Dostoevskiy va Lev Tolstoy asarlarida. Dostoevskiyning qahramonlari ayb, ideologik gʻayrat va mavjudlik boʻshligʻi bilan qiynalib, oʻzlikning polifonik tabiatini — bir ong ichida bir-biriga zid koʻp ovozlarni toʻqnashuvini gavdalantiradi. “Jinoyat va jazo” asarida Raskolnikovning isitmalı mulohazalari ratsionalizatsiya va bostirilgan vijdon oʻrtasidagi murakkab oʻzaro taʼsirni ochib beradi va hikoyani axloqiy psixologiya tubiga choʻkishga oʻxshatadi. Tolstoy esa kundalik his-tuygʻularning nozik oʻzgarishlarida ustunlik qiladi, Anna Kareninaga oʻxshash qahramonlarning sokin noroziliklari va toʻsatdan yorishishlarini shunday aniqlik bilan tasvirlaydiki, oʻquvchi ularning ichki hayotining yurak urishini sezadi. Bu mualliflar namunani oʻrnatdilar: adabiyot ruhning yashirin qatlamlarini tahlil qilish vositasi sifatida, tashqi voqealar asosan ichki ochilish katalizatori boʻlib xizmat qiladi. Ushbu asosdan kelib chiqib, modernist yozuvchilar ichki tajribani tasvirlashda inqilob qilib, chiziqli hikoyani rad etdilar va onging oʻzgaruvchanligini qabul qildilar. Virjiniya Vulf, Jeyms Joys va Marsel Prust oqim ong va ichki monolog kabi usullarni yaratdilar, hikoyaga onging assotsiativ, xronologik boʻlmagan ishlashini taqlid qilish imkonini berdilar. Vulfning “Mrs. Dalloway” asari oʻquvchini qahramonning oʻtkinchi taassurotlari, xotiralari va tashvishlari ichiga botiradi, u urushdan keyingi Londonda bir kun davomida harakatlanar ekan, oʻtmishning hozirgi paytga qanday kirib borishini va ijtimoiy niqoblar qanday chuqur yolgʻizlikni yashirishini ochib beradi. Joysning “Ulyss” asari bu yondashuvni ensiklopedik choʻqqiga koʻtaradi, fikrning mayda detallarini — oddiy kuzatishlardan falsafiy mulohazalargacha — onging tinimsiz faoliyatini takrorlaydigan uslubda tasvirlaydi. Prustning “Yoʻqotilgan vaqtni izlash” monumental asari xotiraning ixtiyorsiz kuchini tadqiq etib, sensorli tetiklantiruvchilar qanday qilib emotsional va psixologik tarixning ulkan zaxiralarini ochishini koʻrsatadi. Bu yangiliklar asosiy haqiqatni taʼkidlagan: inson tajribasi tabiatan subyektiv va parchalangan boʻlib, haqiqiy adabiy sanʼat bu koʻplikni aks ettirishi, sunʼiy uygʻunlikni majburlamasligi kerak.

Adabiyotdagi psixologik chuqurlik uslubiy tajribadan tashqari travma, shaxsiyat shakllanishi va ongsiz mavzularini ham qamrab oladi. Zigmund Freyd nazariyalari bahsli boʻlishiga qaramay, XX asrning koʻplab mualliflariga kontseptual asos berdi, ular repressiya, xohish va soyali “men”ni oʻrganishdi yoki ularga qarshi chiqishdi. Hal etilmagan oʻtmish yoki ijtimoiy cheklovlar bilan ogʻirlangan qahramonlar tashqi bosimlar ichki haqiqatni qanday buzishini koʻrib chiqish vositasiga aylanadi. Postkolonial va gʻarb boʻlmagan kontekstlarda bu tasvir koʻpincha madaniy oʻziga xoslik bilan kesishadi, unda shaxsiy psixikalar anʼana va modernizm, kolonializm va mustaqillik

o'rtasidagi ziddiyatlarni boshdan kechiradi. Ichki dunyo shu tariqa qarshilik, moslashish va gibridlik maydoniga aylanadi.

Ushbu global gobelenda o'zbek adabiyoti inson psixikasi va ichki kechinmalarni tasvirlashga o'ziga xos va boy hissa qo'shadi. XX asr boshlarida chuqur ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar sharoitida paydo bo'lgan o'zbek yozuvchilari psixologik realizmni milliy tuyg'u, tarixiy ong va she'riy lirizm bilan boyitdilar. Abdulla Qodiriy — zamonaviy o'zbek romani asoschisi sifatida "O'tkan kunlar" asarida bu uyg'unlikni yorqin namoyon etadi. Qahramonning sayohati orqali Qodiriy XIX asr oxiri va XX asr boshidagi O'rta Osiyo fonida shaxsiy ambitsiya va axloqiy butlik, shaxsiy xohish va jamoaviy taqdir o'rtasidagi ichki ziddiyat evolyutsiyasini sinchkovlik bilan kuzatib boradi. Uning qahramonlari oddiy arxetiplar emas, balki fikrlari, shubhalari va emotsional tebranishlari hikoyani boshqaruvchi to'laqonli shaxslar. Qodiriy nasri sevgi, yo'qotish va ijtimoiy o'zgarishlar sababli ongning nozik o'zgarishlarini qamrab oladi, tarixiy kuchlar shaxsiy "men"ga qanday iz qoldirishini ochib beradi. Uning psixologik nuanslarga e'tibori romanni tarixiy hujjatdan yuqoriroqqa — insonning chidamliligi va zaifligi haqidagi chuqur tadqiqotga ko'taradi.

Cho'lpon (Abdulhamid Sulaymon o'g'li Yunusov) o'zbek she'riyati va nasriga modernist tuyg'ularni olib kirdi, introspektsiya va ichki dunyo murakkabligini bosqinchi sharoitlarda ta'kidlab. Uning asarlari ko'pincha ideologik uyg'onish, madaniy ajralish va mavjudlik noaniqliklari bilan kurashayotgan qahramonlarni tasvirlaydi. "Kecha" va boshqa asarlarida Cho'lpon tashvish, o'ziga ishonchsizlik va ruhiy izlanish holatlariga kirib boradi, tasvir va ritmik til orqali fikrning tinimsiz oqimini uyg'otadi. Uning qahramonlarining ichki monologlari inqilobiy g'ayrat va kolonial meros sharoitida jamiyatdagi umumiy qalqishni aks ettiradi, shaxsiy shaxsiyat doimiy ravishda qayta baholanadi. Cho'lponning psixologik portretlari noaniqlik va chuqurlik bilan ajralib turadi, didaktikadan voz kechib, haqiqiy emotsional noaniqlikka ustunlik beradi — bu yuqori adabiy yutuqning belgisi. Keyingi o'zbek mualliflari bu an'anani davom ettirdilar va kengaytirdilar. Odil Yoqubov, Pirmuqol Qodirov va boshqalar turli janrlarda psixologik mavzularni o'rganib, axloqiy dilemma, avlodlar ziddiyati yoki tarixiy travma jarohatlari bilan yuzlashayotgan shaxslarning ichki dunyosiga e'tibor qaratdilar. Ularning hikoyalarida psixika yolg'iz emas, balki jamiyat, tabiat va madaniy xotira bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Batafsil introspektsiyadan ramziy tasvirgacha bo'lgan usullar bu yozuvchilarga ta'riflab bo'lmaydigan narsalarni yetkazishga yordam beradi: amalga oshmagan potentsialning sokin umidsizligi, badiiy ilhomning ekstazi yoki totalitar bosim ostida o'zlikning asta-sekin yemirilishi. O'zbek adabiyoti shu tariqa global kanonni boyitadi, chunki u psixologik tasvir nafaqat estetik, balki insonparvarlik maqsadlariga ham xizmat qilishini, madaniy chegaralardan o'tgan empatiyani rivojlantirishini va noyob milliy ovozlarni saqlab qolishini ko'rsatadi.

Bunday adabiy tasvirlarning kuchi o'quvchilarda psixologik tushunchani rivojlantirish qobiliyatidadir. Xayoliy ongning murakkab ishlashini kuzatish orqali auditoriya o'z-o'zini anglash va hamdardlikni oshiradi. Adabiyot emotsional va kognitiv jarayonlarni simulyatsiya qiladi, quvonch, qayg'u, axloqiy noaniqlik va o'zgarishni vicarious tarzda boshdan kechirish imkonini beradi. Bu empatiya aloqasi terapevtik va ta'limiy ahamiyatga ega, turli insoniy tajribalar o'rtasidagi tushunmovchiliklarni bartaraf etadi. Bundan tashqari, raqamli parchalanish va yuzaki muloqot ustunlik qilayotgan davrda chuqur adabiy psixologiya yuzakiylikka qarshi turadi, nuans va murakkablikka uzoq muddatli e'tiborni talab qiladi.

Zamonaviy adabiy amaliyot bu an'analarni rivojlantirishda davom etmoqda, nevrologiya, kognitiv fan va travma tadqiqotlaridan olingan tushunchalarni qo'shib, gibrid hikoyalar va raqamli hikoyachilik kabi yangi shakllarni sinab ko'rmoqda. Biroq asosiy impuls o'zgarmaydi: ko'rinmasni ko'rinadigan qilish, ruhning sokin dialoglarini ifodalash. XIX asr anti-qahramonining iztirobli mulohazalaridan tortib modernist ongning yaltiroq taassurotlarigacha yoki o'zbek qahramonlarining madaniy asoslangan introspeksiylarigacha adabiyot insonning ichki dunyosining boyligi va sirini tasdiqlaydi.

Xulosa: Inson psixikasi va ichki kechinmalarning tasviri adabiyotning o'zimiz va boshqalarni tushunishdagi eng muhim hissasidir. U shaxsiy subyektivlikni umumiy bilimlarga aylantiradi, taskin, provokatsiya va yorug'lik beradi. Turli davr va geografialardagi yozuvchilar bu ishni davom ettirar ekanlar, mo'rt, qarama-qarshi va cheksiz chuqur ichki hayotni badiiy va insonparvarlik tadqiqotining markazida saqlab qoladilar.

Adabiyotlar

1. Qodiriy, Abdulla. O'tkan kunlar. Toshkent: Sharq, turli nashrlar.
2. Cho'lpon (Abdulhamid Sulaymon). "Kecha" va tanlangan she'riyat/nasr to'plamlari.
3. Fitrat, Abdurauf. Adabiyotdagi ma'rifat va psixologiya bo'yicha tanlangan asarlar.
4. Yoqubov, Odil. Tanlangan roman va hikoyalar.
5. Qodirov, Pirimqul. Tanlangan nasr asarlari.